

**In de schaduw
van de stad**

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Jelle van Lottum en
Lodewijk Petram

In de schaduw van de stad

Verhalen van vier eeuwen
gewone Amsterdammers

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 5195 2

© 2023 Jelle van Lottum en Lodewijk Petram

Omslagontwerp Bart van den Tooren

Omslagillustratie George Hendrik Breitner,

Gezicht op de Lauriergracht te Amsterdam met passanten,

© RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis

Foto's auteurs © Bert Wisse

Zetwerk Mat-Zet bv

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

In the end, we'll all become stories.

Margaret Atwood, 'The Entities'

Inhoud

- 1 Uit de schaduw 9
- 2 Scandinaviërs en scheepswerven 21
- 3 Een half leven gedwongen naaiwerk 39
- 4 Boeren in een lustoord 57
- 5 Topografie van een aangekondigde dood 77
- 6 Op straat achtergelaten kinderen 101
- 7 Tegenhouders, tremmers en onderkruipers 127
- 8 Kippensoep op sjabbesavond 153
- 9 Terug naar de Dijk 173
- 10 Biografie van een verwoeste flat 197
- 11 Vervlochten levens 219

Verantwoording 233

Illustratieverantwoording 247

1

Uit de schaduw

Jordaan

Gezicht op de Lauriergracht in Amsterdam met passanten, foto George Hendrik Breitner, ca. 1893-1899.

Zouden de twee vrouwen zich ervan bewust zijn geweest dat ze gefotografeerd werden? Waarschijnlijk niet. De jongere vrouw, rechts op de foto, kijkt wel richting de lens maar lijkt de fotograaf niet te zien. George Hendrik Breitner gebruikte vaak handcamera's waarmee hij heel onopvallend kon werken. Dat maakt de foto zo sterk. Er wordt niet gespeeld, en ook verder is niets aan deze foto gekunsteld. Als kijker heb je het gevoel zelf aan het einde van de negentiende eeuw bij Breitner op bezoek te zijn, op Lauriergracht 8 in Amsterdam, en vanachter de gordijnen uit het raam te kijken. Alleen geluid, geur en kleur ontbreken.

Behalve een beeld van het begin van de Lauriergracht, bij de hoek met de Prinsengracht, geeft de foto ook een glimp van het leven van de twee vrouwen op de voorgrond, waarschijnlijk een moeder en haar dochter. Zij lopen in rouwkleding. Zou de vader van het gezin recent overleden zijn? Hoe zou het hun verder vergaan zijn? Ze zien er niet arm uit, maar schijn kan bedriegen. Het begin van de Lauriergracht was eind negentiende eeuw het gouden randje van een verder straatarme wijk, waar vervuilende industrie en verkrotte, bedompte woningen elkaar afwisselden, en de leefomstandigheden ronduit slecht waren: de Jordaan. We zullen nooit weten of de vrouwen in de wijk woonden, of er alleen een boodschap gingen doen, of dat ze iemand een bezoek gingen brengen; het zijn twee anonieme vrouwen.

Deze passanten op de Lauriergracht spreken tot de verbeelding, en voor ons allebei des te meer, omdat er rond de tijd dat Breitner deze foto maakte voorouders van ons in de buurt woonden. Als de twee vrouwen in rouwkleding nog een eindje verder hebben gelopen op de gracht, moeten ze langs de plek zijn gekomen waar Heinrich Joseph Petram in 1893 woonde met zijn vrouw en hun jongste, nog thuiswonende dochter. Heinrich Joseph is de grootvader van de overgrootvader van Lodewijk. Geboren in 1824 in Bielefeld, in Duitsland, was hij rond 1850 naar Amsterdam gekomen, waar hij werk vond als suikerbakkersknecht in de suikerraffinaderij van de firma De Bruyn aan de Looiersgracht. In de ondraaglijke hitte van de stookovens van de fabriek moest hij gesmolten ruwe suiker, geïmporteerd uit de koloniën, in een vorm gieten en zuiveren. Dit proces leverde kristalsuiker en suikerstroop op. Slapen deed hij in zijn eerste jaren in Amsterdam ook in de fabriek: volgens het bevolkingsregister woonde hij met een aantal andere mannen in de raffinaderij.

Al snel ontmoette hij Geertruy Tien, die vlak bij de raffinaderij woonde en ook oorspronkelijk uit Duitsland kwam: ze was geboren in Nordhorn, vlak over de grens bij Denekamp. Ze trouwden in 1852 en woonden vervolgens met hun snelgroeïende gezin op veel verschillende adressen in de Jordaan of vlak erbuiten. Nergens bleven ze langer dan een paar jaar; vaak verhuisden ze na een jaar alweer. Toevoegingen als 'bovenste achterkamer' bij hun adressen in de bevolkingsregisters maken duidelijk dat ze waarschijnlijk eenkamerwoningen huurden, net als het gros van de bevolking van de Jordaan in die tijd. Alles gebeurde in dezelfde ruimte, van gemiddeld maar vijftien vierkante meter: koken, eten, wassen, slapen, seks. Vaak bevond zich in een hoek een afgedekte emmer om op te plassen en te poepen, maar het kwam ook voor dat die werd gedeeld met andere gezinnen en daarom op de overloop stond.

Heinrich Joseph en Geertruy kregen zes kinderen. De derde was Heinrich Wilhelm, geboren in 1857, de betovergrootvader van Lode-

wijk. Hij trouwde met een Nederlandse met Duitse wortels, Maria Clara Menge. Ook zij verhuisden vaak. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw woonden ze korte tijd buiten de Jordaan, in de Jacob van Lennepstraat. De huizen daar waren toen gloednieuw, met volop licht en lucht; een verademing vergeleken bij de krotten in de Jordaan. Maar rond de tijd dat Breitner zijn foto maakte woonden ze alweer op wisse-

Suikerraffinaderij van de firma Beuker & Hulshoff aan de Lauriergracht, op ongeveer honderd meter van het huis waar Breitner later woonde, door Johan Diderik Cornelis Veltens, ca. 1850-1870.

lende adressen in de buurt van de Bloemstraat. Met hun vijf kinderen bewoonden ze bijvoorbeeld enige tijd een kamer in de Overdekte Timmermansgang – een benauwd plaatsje met wat woningen eromheen. Ooit hadden hier de tuintjes van de huizen aan de straat gelegen, maar toen de bevolking van Amsterdam in de negentiende eeuw sterk begon te groeien, werd het hier helemaal volgebouwd.

Heinrich Wilhelm was net als zijn vader suikerbakkersknecht. Later werd hij metaalbewerker. Dit was waarschijnlijk in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Rond die tijd verdween de suikerraffinage uit Amsterdam. Steeds meer fabrieken sloten hun deuren; toen de grote raffinaderij van de firma Beuker & Hulshoff in de nacht van 7 op 8 januari 1880 afbrandde kwam er geen nieuwe fabriek voor in de plaats. Suiker werd inmiddels steeds meer gewonnen uit suikerbieten, geteeld in eigen land. De raffinage werd gedaan in nieuwe fabrieken, die in de buurt van de bietenakkers werden gebouwd.

Rond zijn zeventigste verliet Heinrich Wilhelm opnieuw de Jordaan, en deze keer voorgoed: zijn vrouw en hij sleten hun laatste jaren in een huisje van de Nederlandsch-Duitsche Stichting in de Da Costastraat, waar arme mensen gratis konden wonen.

De vrouwen op de foto van Breitner hadden Lodewijks voorouders dus iets verderop kunnen tegenkomen. En anders wel die van Jelle. Zijn betovergrootmoeder Adriana Jacomina Radius liet rond de tijd dat Breitner vanaf zijn vensterbank de voorbijgangers op de gracht fotografeerde een portretfoto maken op de Westermarkt, op enkele minuten loopafstand van de Lauriergracht. Op de foto draagt zij eenzelfde soort jurk als de vrouwen op de foto van Breitner, met brede schouders en (voor onze begrippen) bijzonder veel zwart kant; alleen de hoofdbekleding en sluier ontbreken.

Adriana woonde op dat moment in de Kalverstraat, waar ze met haar man Arent Vos een bakkerij had. Maar haar wortels lagen in de Jordaan. Ze was er in 1840 geboren. Haar vader Egbertus Hendrikusz

Portret van Adriana Jacomina Radius, ca. 1889-1894.

De Goudsbloemgracht (de tegenwoordige Willemsstraat), gezien vanaf de Lijnbaansgracht naar de Brouwersgracht, door Willem Hekking jr., ca. 1850. De linkerzijde werd ook wel het Franse Pad genoemd.

Radius had hetzelfde beroep als de voorouders van Lodewijk: ook hij werkte als suikerbakkersknecht. En er zijn meer overeenkomsten. Ook dit gezin verhuisde vaak, tussen eenkamerwoningen aan de Lauriergracht en de Looiersgracht. En ook bij de familie Radius was sprake van Duitse wortels: zij waren in de zeventiende eeuw uit Minden, ongeveer vijftig kilometer ten noordoosten van Bielefeld, naar Amsterdam gekomen.

Heel veel meer weten wij niet over de tijd die onze families in de Jordaan doorbrachten. Maar het is genoeg om enigszins een beeld te krijgen van de bewoners van de wijk en om een speciale band te voelen met de foto van Breitner. Door de locatie, zo dicht bij de adressen waar onze voorouders rond die tijd woonden, en de gelijkenis tussen de oudere vrouw op de Lauriergracht en Adriana Radius, voelt het alsof wij een geschiedenis met de mensen op de foto delen – een geschiedenis van leven en overleven in de Jordaan, in de tijd dat het een overbevolkte wijk was en er constant een allesdoordringende stank opsteeg uit de grachten en de schoorstenen van de fabrieken.

Maar zo'n persoonlijke band is niet per se nodig om nieuwsgierig te zijn naar 'gewone' Amsterdammers in de geschiedenis. Want hoewel ze vaak in de schaduw leefden van de burgemeesters, de grote schilders en profvoetballers, de gevierde muzikanten en succesvolle ondernemers, en hun levens maar weinig aandacht krijgen in stadsgeschiedenissen, hebben zij een minstens zo belangrijke bijdrage geleverd aan de Amsterdamse geschiedenis als hun bekende stadgenoten. Ze hebben niet het plan getekend van de grachtengordel, of het ontwerp gemaakt van het stadhuis (nu paleis) op de Dam, maar door hun levens te leven hebben ze de stad wel mede vormgegeven. Het zijn deze gewone levens die in dit boek centraal staan: van zeelieden, dienstbodes, straatventers, havenarbeiders en bijstandsmoeders in Amsterdam, maar ook van vondelingen, dieven en prostituees die er in de laatste eeuwen hebben gewoond.

Vaak leefden zij in een omgeving die inmiddels verdwenen is en waarvan ook nauwelijks afbeeldingen beschikbaar zijn. Op de vele tekeningen, prenten en schilderijen die tonen hoe de stad er in de zeventiende en achttiende eeuw uitzag is bijvoorbeeld zelden iets te zien van echte armoede, met uitzondering van een enkele (netjes geklede!) bedelaar. Afval, rommel en bouwvalligheid lijken niet te hebben bestaan.

Dit verandert in de negentiende eeuw. Dan komen er tekeningen zoals van de Goudsbloemgracht, in het noorden van de Jordaan, afgebeeld op pagina 16 en 17. Hierop is te zien hoe rommelig het daar was. Op de voorgrond drijven een ton en twee manden in het water, dat dienstdeed als open riool. De hygiëne was zo slecht in deze buurt dat de gracht in 1857 werd gedempt, en toen meteen omgedoopt tot Willemsstraat. Maar ook deze tekening laat veel onzichtbaar: de vrouwen en kinderen langs de gracht en ook de man aan de rechterkant zien er gezond uit en zijn goed gekleed. De werkelijkheid was waarschijnlijk anders; de Goudsbloemgracht stond al in de achttiende eeuw bekend als een van de meest armoedige plekken van Amsterdam. Dirkje Andries, de hoofdpersoon van hoofdstuk 3, verbleef er een tijdje toen ze helemaal aan de grond zat. Geldgebrek en slechte hygiëne moeten te zien zijn geweest aan de mensen.

Met de komst van de fotografie werd steeds meer zichtbaar. Breitner was een pionier op het gebied van straatgezichten en vele fotografen zouden hem volgen. Ook van de rauwe randjes van de stad werden foto's gemaakt, al zijn opnamen van echt armoedige buurten zeldzaam. En nog altijd blijft er meer onzichtbaar dan er getoond wordt.

Het uitgangspunt voor de tien verhalen in dit boek, die zich afspelen tussen het midden van de zeventiende eeuw en nu, is telkens een afbeelding die net als Breitners foto van de Lauriergracht nieuwsgierig maakt naar de buurt eromheen en de levens die daar geleefd zijn. Deze foto's, tekeningen en prenten vormen het decor voor universele verhalen over ziekte, dood en armoede, maar ook over hoop, plezier en po-

gingen om iets van het leven te maken. Zo komen we van een tekening van schaatsers op de Oudeschans terecht bij een verhaal over twee vrouwen met Scandinavische wortels die tijdens een pestepidemie op het eiland Uilenburg woonden. Van drie mensen die bij de Oude Kerk manden van een schuit tilden belanden we op het boerenland van de Watergraafsmeer. En we vertellen over het leven van twee vrouwen die aan het begin van de jaren twintig nietsvermoedend uit het raam van een pasgebouwde woning in de Transvaalbuurt hingen terwijl twee decennia later nagenoeg die hele wijk door de Duitsers zou worden uitgemoord. Al zijn er van deze mensen soms slechts flarden van informatie overgebleven, vaak niet meer dan enkele vermeldingen in de archieven, we proberen ze uit de schaduw van de geschiedenis te halen en de verdwenen werelden te recreëren waarvan zij deel hebben uitgemaakt.